

ВІДГУК

офіційного опонента на докторську дисертацію

ФІЛЯНИНОЇ НЕЛІ МИКОЛАЇВНИ

«ЕКООСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ»

на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук із

спеціальності 09.00.09 – філософія науки

Дисертаційне дослідження присвячено досить актуальній темі екологічної освіти, її філософсько-методологічним засадам і ролі гуманітарних знань в процесі екологічної освіти, доланні екологічної та антропологічної криз.

У 80-х роках ХХ століття було показано, що забруднення і руйнування навколишнього середовища пов'язані не тільки з технократичним мисленням і потребами розвитку індустріального виробництва, але й з рівнем екологічної освіченості, соціальними інститутами, громадянською активністю, паттернами виробництва товарів і споживання, демографічною динамікою. Був доведений взаємозв'язок між стандартами життя сучасної людини і ступенем деструкції навколишнього середовища. Стало очевидно, що сучасна екологічна криза - це криза людяності, криза людини (коли «людина розлюднується» за Х. Арендт), та всіх суспільних інститутів, в тому числі інституту освіти.

Дисертація Філяниної Н.М. у цьому сенсі є продовженням численних філософських розвідок, які здійснюються провідними українськими науковцями А. Єрмоленком, М. Кисельовим, Т. Гардашук, Л. Сидоренко та ін., та спрямовані на вирішення актуальних питань практичної філософії, філософії екології та філософії освіти.

Посилаючись на одного з цих філософів А.Єрмоленка та його монографію «Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи», де він розглядає відомі три кантіанських запитання «Що я можу знати?», «На що я маю сподіватися?», «Що я повинен робити» в контексті

екологічної кризи, слід зауважити, що сьогодні ці фундаментальні запитання І. Канта не тільки не втрачають своєї актуальності, але й набувають ще більшої, драматичної антропологічної гостроти, враховуючи певне безсилля практичної філософії щодо осмислення перспектив складних взаємовідносин між «першою», «другою» і «третьою» природою та здатності радикально змінити свідомість сучасної людини та її поведінку. Таким чином, екологічна криза від початку спостерігається на теренах ідеального, метафізичного, а потім вже підтверджується емпіричними фактами антропогенних загроз.

Сьогодні світова спільнота розглядає широкий спектр політичних, економічних, наукових і соціальних інструментів для подолання викликів глобальних затяжних екологічних криз. Серед них чільне місце посідають екологічна освіта й виховання. Екоосвіті надають великого значення, проте, незважаючи на значну увагу до неї з боку політиків, освітян, природоохоронців і громадських активістів, ще й досі не має чіткого уявлення про філософсько-методологічні засади екоосвіти та роль гуманітарних знань у цьому процесі. Причиною тому, коли мова йде про пострадянську філософію та освіту, є те, що тривалий час екоосвіта, якщо вона була системною (що є також предметом дискусії), будувалася виходячи з настанов позитивістські та матеріалістично налаштованої радянської науки.

Тому, актуальність та доречність мети цього дисертаційного дослідження Н.М. Філяніної - *визначення екоосвітнього потенціалу гуманітарних знань для розробки сучасної концепції екоосвіти, а також обґрунтування ролі екоосвіти у подоланні екологічної та антропологічної криз* - не викликає жодних сумнівів. Об'єктом дослідження є екоосвіта як чинник подолання екологічних та антропологічних криз. Предмет дослідження - методологія включення гуманітарних знань в екоосвіту.

Дисертаційне дослідження Філяніної Нелі Миколаївни знаходиться на стику проблематики філософії освіти та етики, філософії науки та антропології, екоетики та біоетики, воно є концептуальним переосмисленням сутності та аксіологічних аспектів екологічної освіти. З одного боку, філософія екоосвіти

постійно акцентує увагу на аксіологічній тематиці й пізнавальних засобах, апелює до традиційних ліберальних цінностей. З іншого боку, філософи вбачають чималий потенціал екоосвіти в подоланні таких явищ сучасного суспільства, як феномен морального та етичного нігілізму, превалювання цінностей споживання, всього того, що означає панування цинічного розуму.

Як відомо, такі цінності як свобода, справедливість, природа та ін., увесь просвітницький етос, з часом самозаперечується через розвиток цинічного розуму на тлі ідеологізації цих цінностей та доведення їх до своїх протилежностей (П. Слотердайк «Критика цинічного розуму»). Природа обожнюється, відривається від життєвого світу людини і через це перекручується, переформатується та втрачається. З плином часу вона стає непрозорою, ворожою до людини, починає викликати жах, відчужується від людини. Відбувається екстеріоризація природи, та її цінності по відношенню до морального суб'єкта. Повернути людині втрачену нею природу неможливо поза системою гуманітарних знань, які дозволяють осмислити глибинні засади людського буття, духовності й моралі, сформувати відповідну систему цінностей і кодекс поведінки. Саме в цьому, на нашу думку, міститься новизна дисертаційного дослідження. Дисертантка намагається доповнити раціоналістичну традицію пізнання природи екологічною герменевтикою як мистецтвом інтерпретації природи й довкілля, яке спирається як на природничо-наукові знання, так і на історію, культуру, міфологію, колективний та індивідуальний досвід.

Відповідно до досліджень постмодерністів, зокрема відомого французького філософа Жана-Франсуа Ліотара (його праця «Стан постмодерну»), в другій половині ХХ століття змінюється не тільки «знання про природу», але й «природа знання». Дисертантка намагається привнести антропологічний, гуманістичний вимір у природничі науки та освіту, вважаючи, що «повиннісний імператив культури», спрямування людини в майбутнє, в те, чого ще немає, має визначати сьогоденне сутнісне (на нашу думку, це одна з причин того, що концепція «сталого розвитку суспільства»

погано працює). Але, враховуючі філософські розвідки Ж.-Ф. Ліотара, Х. Йонаса, К.-М. Маєра-Абіха та сучасні міждисциплінарні дослідження, ми маємо погодитися з тим, що сьогодні сутнісне, те, яке відбувається в емпіричному світі, більшою мірою визначає наші моральні норми та цінності, вимагає певної діяльності, в тому числі і природоохоронної.

Виходячи з цього, назву дисертаційного дослідження Філяниної Н.М. *«Екоосвітній потенціал гуманітарних знань»* можна було б переформулювати наступним чином: *«Гуманітарний потенціал екологічних знань»*. До речі, це є також філософською проблемою – чи може природа виступати в якості такого обґрунтування, бути останнім аргументом, який не можна спростувати.

Щодо змісту саме дисертаційного дослідження, то його основу складають праці вітчизняних і зарубіжних дослідників із антропології, філософії та методології науки, філософії освіти, інвайронменталізму, екологічної герменевтики, екологічної естетики та екологічного літературознавства.

Методологічною основою дослідження є комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, який забезпечує міждисциплінарний аналіз теоретичних рефлексій і практик екологічної освіти в нових соціокультурних контекстах сучасного суспільства ризику.

Дисертантка намагається дати наукові дефініції низці понять, які використовуються в сучасній філософській та екологічній літературі, а саме: «екологічна криза», «екологічна парадигма», «сталий розвиток», «екоосвіта» тощо. Вона долучає до свого дослідження твори багатьох вітчизняних та закордонних, західноєвропейських мислителів, демонструючи широту свого філософського кругозору, добре знання джерел, вміння працювати з ними, здатність до теоретичних узагальнень та аналізу.

В теоретичному плані результати проведеного дослідження уможлиблюють їх використання при аналізі широкого кола феноменів екологічної та філософської культури. Висновки дисертаційного дослідження

відповідають змісту та узагальнюють основні теоретико-методологічні підсумки та здобутки дисертанта.

В практичному плані основні положення дисертації можуть бути використані в курсах філософії, філософії освіти, філософської антропології, біоетики та екоетики. Практичне значення дисертаційного дослідження полягає також у можливості застосування його основних висновків у педагогічному процесі в закладах до- та післядипломної освіти, в діяльності екоохоронних громадських організацій та мас-медіа, в екопросвіті населення.

Перший розділ «Виклики екологічної кризи та освіта» присвячений розгляду гуманітарних вимірів екологічної кризи та філософсько-методологічним концепціям екологічної освіти.

Актуальність першого розділу зумовлена тим, що сучасним екоосвітнім концепціям дійсно бракує гуманітарного виміру, який є необхідним для обґрунтування концепції екологічної освіти, оскільки він дозволяє осмислити глибинні засади людського буття, духовності та моралі, сформувати певну систему цінностей. Дисертантка цілком виправдано стверджує, що інтеграція гуманітарної та природничо-наукової компонент в екологічній освіті дозволить уникати суперечності «природи та духу» (с. 62), сприяти доланню екологічної кризи.

Позитивне враження спавляє намагання Філяниної Н.М. підвести філософське підґрунтя під «концепцію сталого розвитку» та розглянути цю концепцію в контексті екоосвіти. Робиться висновок про те, що гуманітарні знання необхідні як для обґрунтування концепції сталого розвитку, так і для концепції екоосвіти. До переваг роботи можна віднести діалектичний метод, який широко використовується, та намагання діалектично розглядати такі поняття як «екологічна освіта», «гуманітарні знання», «екологія», «гуманітаризація освіти» тощо.

Цілком обґрунтованим здається акцент, зроблений автором, на прагматичній складовій екоосвіти, на необхідності формування у особистості звички застосовувати екологічні знання на практиці, відповідно змінювати

свою індивідуальну та соціальну поведінку. Аналізуються теоретико-методологічні засади та принципи сучасної екоосвіти, «освіти в природі», «освіти на відкритому повітрі», «навчання дорослих» та ін. Схоже на те, що дисертантка добре опанувала сучасні освітні методології та відповідну літературу, впевнено орієнтується у цьому питанні та доречно використовує набуті знання для аргументації власної точки зору.

Дуже важливим моментом обговорення є також твердження про те, що освіта за своєю природою належить до гуманітарних знань і тому жодна освітня галузь не може абстрагуватися від гуманітарного знання (с. 82-83).

Однак необхідно вказати і на деякі недоліки. Так, наприклад, підрозділ 1.4. присвячений філософії освіти та освітньої концепції Дж. Дьюї. На нашу думку, в дисертації немає достатнього філософського обґрунтування вибору постатей вчених та філософів, концепції яких досліджуються в руслі обраної теми. Не зовсім зрозуміло, чому авторка звертається саме до праць Дж. Дьюї у розділі 1 та робіт Пауло Фрейре в розділі 3. В рамках якої філософської доктрини можна об'єднати дослідників, про яких йдеться в дисертації? Чому саме їх внески в філософію освіти так важливі для розкриття змісту дисертації. На нашу думку, в цьому питанні дисертантці бракує саме історіософської методології.

В розділі 2. «Пізнання та розуміння природи» представлені результати дослідження екологічної герменевтики, її співвідношення з філософською герменевтикою та їх зв'язку з екоосвітою і природоохоронною діяльністю. В ньому акцентується увага на пошуці ефективних методів розв'язання глобальної і локальних екологічних криз за допомогою методології гуманітарних наук, зокрема герменевтики. Підставою для цього є вихід герменевтичного методу за межі гуманітарних наук і можливість його застосування у царині природознавства.

На наш погляд, цей розділ є цілком новаторським, дуже цікавим та плідним для подальших філософських розвідок. Найбільш важливими є рефлексії авторки, які стосуються смислу та ролі «віртуального світу», «світу

переживань та вражень» у розумінні навколишнього світу та пізнанні природи. Потужний евристичний потенціал має порівняння «природи» та «книги», розгляд довкілля як предмету тлумачення, нарративу. Гносеологічний аналіз понять «природа», «екологія», «освіта» та ін. як мови, тексту, дискурсу дозволяє авторці розкрити їх онтологічні та евристичні смисли.

Цілком обґрунтованим здається в цьому контексті обговорення ідей німецького філософа Г. Блюменберга - основоположника «метафорології» та відомої праці Х.-Г. Гадамера «Істина та метод», без апеляції до якої неможливо зрозуміти метод філософської герменевтики.

За допомогою герменевтичного методу авторка доводить цінність біоти, однак також констатує, що концептуальні та світоглядні настанови екоцентризму та природоцентризму вже містять в собі елементи антропоцентризму, а взаємини між людиною та природою асиметричні – тому існують певні методологічні труднощі для філософського обґрунтування діалогу як засади розуміння природи та екоосвіти.

Зауваження до цього розділу є недостатньо повне викладення основних положень концепції «глибинної екології» Б. Девола та Дж. Сейшонса, яка є, з нашої точки зору, однією з ключових щодо розуміння сучасної екоосвіти, екологічної свідомості, екологізму в контексті різних духовних традицій.

В Розділі 3 «Метафорика як методологія пізнання та розуміння природи» як доповнення до раціональних підходів та аргументів філософії екологічної освіти автором пропонується методологія метафор. На думку дисертантки, метафорика становить одну з важливих методологічних засад концепцій екологічної освіти, оскільки: 1) доповнює раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи; 2) сприяє мобілізації екологічної свідомості та дій на захист природи в її цілісності, проблематизуючи освітній процес шляхом внесення в нього

елементів творчості й образності; 3) розширює арсенал засобів пізнання та розуміння широкого спектра буття і становища людини у світі.

Методологія метафор протиставляється інструменталізації природи людиною у новочасну добу, коли природа трактується як потенційний об'єкт утилітарного використання, яке здається необмеженим. Розуміння метафор здійснюється за допомогою мовних практик інтерпретації та витлумачення, а евристичні можливості інтерпретації та метафор містяться у розкритті кожним новим інтерпретатором свого сенсу метафори.

Дисертантка вказує, що «мовна метафора може виступати одним зі способів організації пізнавальної діяльності» та засобом «інтеграції екологічних знань як цілісної системи та інтерпретації їх відповідно до життєвих ситуацій» сучасної людини (с. 135), з чим не можна не погодитися. Вона вважає, що метафорам належить центральне місце в освітній теорії та практиці, які є не лише лінгвістичним прийомом, а й характерною рисою освітнього дискурсу. Метафори є частиною визвольної проблемно орієнтованої освіти, заснованої не на передаванні та засвоєнні інформації, а на діяльності.

Філософсько-методологічний аналіз Філяніної Н.М. таких метафор, як «банківська модель освіти» (П. Фрейре), «подорож лабіринтом» (В. Мідглей і К. Трімер), «світ як книга» (Г. Блюменберг), «Гея – праматір-Земля» (Дж. Лавлок) підтверджує плідність застосування метафор у формуванні екоосвітньої (і педагогічної) теорії та освітньої (педагогічної) практики (с. 170).

Щодо зауважень до розділу 3, вважаємо, що підрозділ 3.3. «Концепція визвольної освіти Пауло Фрейре та екоосвіта» співпадає за змістом – розгляд сучасних екоосвітніх концепцій - з підрозділом 1.4. «Філософія освіти Дж. Дьюї та екоосвіта», тому ці підрозділи слід було б об'єднати.

Розділ 4 «Аксіологічні аспекти екологічної освіти» має ключове теоретичне значення у дослідженні, тому що тема цінностей посідає одне з ключових місць у сучасній західній філософії загалом та екофілософії

зокрема. На думку дослідниці, «реабілітація цінності природи є важливим компонентом сучасної стратегії виживання людства, а включення уявлень про самоцінність природи до ціннісно-світоглядної системи сучасної людини підвищує ефективність практичного втілення таких стратегій у життя» (с. 218).

Важливим висновком цієї частини роботи також є те, «що внутрішній світ людини розкривається через її ставлення до навколишнього світу, в свою чергу ставлення людей до природи, сприйняття й переживання природи значною мірою віддзеркалюють систему суспільних цінностей і взаємин» (с. 218). Велике значення відродженню, реабілітації сфери людських відчуттів щодо природи, надавав в своїй голістській етиці К.-М. Маєр-Абіх. Він вважав, що деградація довкілля віддзеркалює в першу чергу деградацію наших відчуттів та почуттів.

Дисертантка наводить дуже важливу типологію внутрішніх, або справжніх цінностей: 1) внутрішні цінності як граничні цінності; 2) внутрішні цінності як морально значущі цінності; 3) внутрішні цінності як природжені цінності; 4) внутрішні цінності як незалежність від цінностей.

Повністю згодні з думкою про те, що саме характеристика чогось як «цінності» позбавляє вартості предмет оцінки. Це означає: через оцінювання будь-чого як цінності те, що оцінюється, починає існувати як предмет людської оцінки. Який же висновок з цього робить дослідниця? Під час дискусій про цінності природи як умови виживання людства важливо уникати «вульгарного антропоцентризму», протиставляючи йому формування «неоантропоцентризму», у речіщі якого «кожен фрагмент природи постає як самоцінна, доцільна одиниця буття».

Цей розділ більшою мірою присвячений таким важливим глобальним та світоглядним питанням як виживання людства; долання екологічної кризи; цінність, пізнання та цінування природи, а про тематизацію цінностей природи в системі освіти йдеться тільки в останньому підрозділі. Тому вважаємо, що назва цього розділу не зовсім відповідає його змісту. За своїм

змістом цей розділ міг би мати, наприклад, таку назву: «Цінність природи та її значення для виживання людства та подолання екологічної кризи». Цінності природи також було б доцільніше розглядати разом з етичними принципами, за допомогою яких вони втілюються.

В деяких місцях підрозділу 4.3 є певні протиріччя між твердженнями. Так на с. 203 авторка стверджує, що «природничі та інженерні науки розвиваються незалежно від культурних цінностей», а далі на стор. 207 та 208 вона спростовує цю думку.

З нашої точки зору, виходячи зі змістовного наповнення підрозділ 4.5. краще було б назвати «Тематизація цінностей природи в галузі політики та управління» замість «Тематизація цінностей природи в системі освіти».

Тема **Розділу 5** – це «**Осягнення природи художніми засобами та екоосвіта**». В результаті дослідження дисертантка робить важливий висновок, що «сприйняття й переживання довкілля, природи та її окремих компонентів нерозривно пов'язані з їх етичними та естетичними оцінками, в результаті чого екологічні кризи постають як альтернатива культуротворення, а творче осмислення шляхів їх подолання – як умова збереження людини та культури» (с. 246). У переживанні та творчому осмисленні екологічних криз і шляхів їхнього подолання мистецькими засобами авторка бачить здатність мистецтва концентрувати навколо себе духовно-чуттєві, ціннісно-художні прагнення людини до освоєння майбутнього, до перспектив людства та його долі, місія осягнення духу часу, розпізнання та виявлення типологічного світовідчуття епохи, передбачення соціальних перспектив.

Авторка стверджує, що істина може поставати не лише завдяки застосуванню наукового методу, а й мистецтва; розглядає ставлення представників гуманітарної сфери, письменників і митців до сучасної екологічної кризи та способи осягнення ними екологічних викликів сьогодення; аналізує, яким чином мистецьке осягнення екологічних криз і шляхів їх подолання може слугувати цілям екоосвіти. Якщо біомистецтво

репрезентує практики маніпулювання живими організмами за допомогою засобів сучасної біології, то екологічна естетика звертається до автентичної природи як до взірця, на який слід орієнтуватися у творчому процесі. Естетичному знеціненню природи, на думку Філяниної Н.М., протистоїть концепція «позитивної естетики природи», відповідно до якої природа отримує найвищі естетичні оцінки, а природне ототожнюється з прекрасним.

Підрозділ 5.2. має назву «Екологічна (інвайронментальна) естетика». Вважаємо, що ототожнення понять «екологічний» та «інвайронментальний» є не зовсім виправданим, про що сама авторка зазначає на с. 239. Дисертантка могла би уникнути певної некоректності в цьому питанні, якщо цей розділ мав би назву «Екологічна та інвайронментальна естетика».

Розділ 6 має назву «**Комунікативний простір екоосвіти**», в якому Н.М. Філяніна намагається висвітлити здебільше практичні питання екоосвіти, зокрема втілення екоосвітніх концепцій в діяльності мас-медіа та в екологічній літературі. Вона стверджує, що успішне виконання програми всеосяжної неперервної екологічної освіти передбачає ефективні способи трансферу знань про природу, навколишнє середовище, певні комунікації у здійсненні екоосвіти та екопросвіти. Звернення до комунікативного аспекту реалізації екологоосвітнього потенціалу гуманітарних знань відповідає умовам сучасного комунікативно-теоретичного повороту в філософії.

Важливим резюме даного розділу є висновки про те, що засоби масової інформації є потужним інструментом впливу на масову екоосвідомість, зокрема момент маніпуляції; екожурналістика має велике екоосвітнє значення, а позитивні історії щодо розв'язання екологічних проблем є так само важливими, як і повідомлення про екологічні небезпеки і ризики; філософська та літературна спадщина романтизму дає плідний матеріал для теорії і практики екокритики, або екологічного літературознавства; література у специфічний спосіб зв'язує науку, освіту, філософію, політику, екологію.

В розділі аналізується тенденція становлення літературного канону в царині екологічної літератури та формування екологічної класики («Альманах піщаного графства» О. Леопольда, «Мовчазна весна» Р. Карсон, «Гея: новий погляд на життя на землі» Дж. Лавлока, «Земля у рівновазі» А. Гора, «Натураліст» Е. Вілсона). Робиться також висновок про те, що використання екокритики й екологічного літературознавства потребує вищого, порівняно з традиційними освітніми практиками, рівня міждисциплінарної співпраці та більш глибокого й більш гнучкого підходу до екоосвіти.

Відзначаючи безсумнівні здобутки дисертантки, все ж потрібно зробити наступні важливі зауваження:

1. Хоча гуманітарні знання є об'єктом дисертаційного дослідження, а поняття «гуманітарні знання» згадується та винесено дисертанткою в назву дисертації, однак немає жодного розділу та підрозділу дисертації, де б це поняття згадувалося би в назві.

2. Зміст роботи за об'ємом не зовсім співпадає з назвою дисертації. Так в підрозділі 1.2. дисертантка вказує на гуманітарні науки, що інтерпретують основні виміри людського буття – історію, соціологію, культурологію, лінгвістику, однак у дисертаційному дослідженні не висвітлюються ці галузі гуманітарних знань.

3. В дисертаційному дослідженні недостатньо відображені питання екології та здоров'я людини, екологія та природа розглядаються більшою мірою як поняття синонімічні «довкіллю» людини, «природному та географічному середовищу».

4. Часто-густо немає чіткого розрізнення методології гуманітарних та природничих наук в контексті проблематики, яка вивчається.

У роботі зустрічаються невдалі вирази: «концепт природи романтизму» (с. 3), «розмаїття освітніх концепцій і практик, які безпосередньо позиціонують себе» (с. 13), «філософський дуалізм людини та природи» (с. 69), «становлення самосвідомості гуманітарних наук» (с. 42); мають місце

певні неточності, наприклад на с. 96 авторка пише Х.-Г. Гадамер, а на с. 230 Ганс-Георг Гадамер, граматичні помилки. Часто-густо не вистачає смислових, логічних переходів між підрозділами.

Разом з цим потрібно сказати, що основні теоретичні положення, новизна та методологія, основні висновки дисертації достатньо обґрунтовані, а дисертація представляє собою самостійне, цілісне, завершене наукове дослідження. Неля Філяніна здійснювала своє дисертаційне дослідження у відповідності з визначеним з науковим консультантом планом роботи, залучивши до розгляду великий масив сучасної фахової літератури з філософії освіти та етики, які були дотичними до проблеми її дослідження.

Дисертація є рукописом, об'ємом 355 машинописних сторінок, 6 розділів, список літератури – 303 джерела, з яких – 73 іноземних. Структура дисертації є логічно виправданою і відповідає поставленим завданням, які спрямовані на цілісне охоплення та опанування предметом дослідження, зорієнтовані на всебічний його аналіз. Автореферат та наукові публікації цілком відповідають змісту дисертації.

Вказані вище недоліки та зауваження не заперечують важливість, інноваційний характер, наукову новизну та високий теоретико-філософський рівень дисертаційного дослідження Н.М. Філяніної «Екоосвітній потенціал гуманітарних знань», який повністю відповідає всім вимогам пункту 10 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння звання старшого наукового співробітника» (Постанова № 567 Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р.), а її автор – Філяніна Н.М. заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.09 – філософія науки.

Завідувачка кафедри філософії
Національної медичної академії післядипломної
освіти імені П.Л. Шупика,
доктор філософських наук, професор

